

**ОРГАНІЗАЦІЯ ТА ПРОВЕДЕННЯ СУДОВОГО ПРОЦЕСУ НАД
НАЦИСТСЬКИМИ ЗЛОЧИНЦЯМИ У М.ХАРКІВ****(15-18 грудня 1943 року)****В. М. Яковлєв**Національний меморіальний комплекс «Висота маршала І. С. Конєва»
vitovt1975@ukr.net, <https://orcid.org/0000-0002-7207-0097>

Питання підготовки та проведення Нюрнберзького процесу (1945-1946) досить повно та всебічно висвітлено у вітчизняній та зарубіжній історичній, юридичній та публіцистичній літературі. Тоді як Харківський судовий процес (15-18 грудня 1943 р.) залишився поза увагою науковців.

Мета дослідження полягає у висвітленні питання організації та проведення Харківського показового суду над воєнними злочинцями – військовослужбовцями Вермахту й німецької поліції, а також їх пособником з числа колаборантів.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності, системності наукового аналізу та синтезу. Принцип історизму дозволяє розглянути питання організації та проведення Харківського суду у хронологічній послідовності як закономірного процесу, що розвивався у відповідності до тогочасної суспільно-політичної ситуації та міжнародного становища. Об'єктивність дослідження полягає у висвітленні та засудженні злочинів нацизму. Науковий аналіз і синтез дозволяють визначити місце та роль Харківського трибуналу у процесі формування міжнародного кримінального законодавства.

Наукова новизна дослідження. Протягом 1941-1943 рр. радянським судочинством була сформована нормативно-правова база, яка дозволила проводити на території СРСР суди над воєнними злочинцями, причетними до масових убивств цивільного населення та військовополонених. Домовленості, досягнуті між Великобританією, США та СРСР на Московській конференції були використані радянським урядом для підготовки показового суду над військовослужбовцями гітлерівської Німеччини. Під час судового розгляду були встановлені факти масового знищення нацистами цивільного населення та військовополонених на території Харківщини. Вирок Харківського трибуналу на практиці реалізував тезу, яка стала наріжним каменем міжнародного кримінального права: «Злочин скоєний за наказом вищого командування, не звільняє виконавця від кримінальної відповідальності».

Висновки. Харківський судовий процес став юридичним прецедентом покарання нацистських воєнних злочинців – громадян Німеччини, заклав підвалини міжнародного кримінального права та надав прискорення у прийнятті рішення щодо проведення суду над головними воєнними злочинцями гітлерівської Німеччини.

Ключові слова: воєнні злочини нацистів, Головне управління контррозвідки «Смерш», Військовий трибунал 4-го Українського фронту, показовий суд, Харківський судовий процес 1943 р., Друга світова війна.

Вопросы подготовки и проведения Нюрнбергского процесса (1945-1946) достаточно полно и всесторонне освещены в отечественной и зарубежной исторической, юридической и публицистической литературе. Тогда как Харьковский судебный процесс (15-18 декабря 1943 р.) ученые обошли своим вниманием.

Цель исследования заключается в освещении вопроса организации и проведения Харьковского показательного суда над военными преступниками – военнослужащими Вермахта и немецкой полиции, а также их пособником из числа коллаборационистов.

Методологическую основу исследования составляют принципы историзма, объективности, системности научного анализа и синтеза. Принцип историзма позволяет рассмотреть вопросы организации и проведения Харьковского суда в хронологической последовательности как закономерный процесс, который развивался в соответствии со сложившейся общественно-политической ситуацией и международным положением. Объективность исследования заключается в освещении и осуждении преступлений нацизма. Анализ и синтез позволяет определить место и роль Харьковского трибунала в процессе формирования международного уголовного законодательства.

Научная новизна исследования. На протяжении 1941-1943 гг. советским правосудием была сформирована нормативно-правовая база, которая позволила проводить на территории СССР суды над военными преступниками, причастными к массовым убийствам гражданского населения и военнопленных. Договоренности, достигнутые между Великобританией, США и СССР на Московской конференции были использованы советским правительством для подготовки показательного суда над военнослужащими гитлеровской Германии. Во время судебного разбирательства были установлены факты массового уничтожения нацистами гражданского населения и военнопленных на территории Харьковщины. Приговор Харьковского трибунала на практике реализовал тезис, который стал краеугольным камнем международного уголовного права: «Преступление совершенное по приказу высшего командования, не освобождает исполнителя от уголовной ответственности».

Выводы. Харьковский судебный процесс стал юридическим прецедентом наказания нацистских военных преступников – граждан Германии, заложил основы международного уголовного права и придал ускорение в принятии решения о проведении суда над главными военными преступниками гитлеровской Германии.

Ключевые слова: военные преступления нацистов, Главное управление контрразведки «Смерш», Военный трибунал 4-го Украинского фронта, показательный суд, Харьковский судебный процесс 1943 г., Вторая мировая война

The issues of preparation and conduct of the Nuremberg Trials (1945-1946) have sufficiently fully and comprehensively covered in domestic and foreign historical, legal, and journalistic literature, while Kharkiv Trial 1943 (December 15-18, 1943) has remained outside the field of vision of scholars.

The purpose of the study is to highlight the issue of organizing and conducting the Kharkiv show trial over war criminals—servicemen of the Wehrmacht and the German police, as well as their collaborators.

The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, systematic scientific analysis and synthesis. The principle of historicism allows us to consider the issues of organizing and conducting the Kharkiv Trial in chronological sequence as a natural process that developed in accordance with the then sociopolitical situation and the global context. The objectivity of the study lies in the coverage and condemnation of the crimes of Nazism. Analysis and synthesis makes it possible to determine the role of the Kharkiv Tribunal in the process of forming international criminal legislation.

Scientific novelty of the research. During 1941-1943, the Soviet justice has formed a legal framework, which made it possible to hold trials of war criminals involved in the massacres of civilians and prisoners of war in the territory of the USSR. The agreements reached between Great Britain, the USA, and the USSR at the Moscow Conference (1943) were used by the Soviet government for the preparation of the show trial over the servicemen of Hitlerite Germany. During the Trial, the facts of the mass destruction of the civilian population and prisoners of war by the Nazis in the territory of Kharkivshchyna were established. The verdict of the Kharkiv Tribunal in practice has implemented the thesis, which became the cornerstone of international criminal law:

«A crime committed by order of the high command does not exempt the perpetrator from criminal liability».

Conclusions. *The Kharkiv Trial has become a legal precedent for the punishment of Nazi war criminals – German citizens, it has laid the foundations of international criminal law and given an acceleration in the decision to hold a trial of the main war criminals of Hitlerite Germany.*

Keywords: *Nazi war crimes, Main Directorate of Counter-Intelligence “SMERSH”, Military Tribunal of the 4th Ukrainian Front, show trial, Kharkiv Trial 1943, World War II.*

Протягом 1941-1943 рр. радянським судочинством була сформована нормативно-правова база, яка дозволила провести суди над особами, причетними до масових убивств цивільного населення та військовополонених. За час війни 1941-1945 рр. Харківський судовий розгляд – не перший публічний суд над воєнними злочинцями. Проте він став першим та єдиним на теренах Радянського Союзу аж до Нюрнберзького процесу, показовим судом над військовослужбовцями гітлерівської Німеччини. Харківським трибуналом були реалізовані домовленості, досягнуті союзниками на Московській конференції, щодо невідворотності покарання нацистів за воєнні злочини, скоєні на окупованих територіях.

Питання організації та проведення Харківського судового процесу над воєнними злочинцями нацистської Німеччини не стали темою окремого дослідження ні в радянській, ні в сучасній українській історіографії. Н.С. Лебедева [7, с. 30-33] та О.Г. Звягінцев [5, с. 12] відзначали важливу роль Харківського суду як першого юридичного прецеденту покарання нацистських злочинців та його вплив на формування Міжнародного військового трибуналу. Важливі деталі організації Харківського процесу висвітлені у виданні, присвяченому діяльності Головного управління контррозвідки «Смерш» Народного комісаріату оборони СРСР (далі – ГУКР «Смерш») [14, с. 316-318]. У роботах дослідників Голокосту М. Базилера і К. Голда [23] та історії радянських спецслужб В.Я. Бірштейна [1, с. 461-474] містяться загальні відомості щодо організації та проведення Харківського суду.

Мета даної роботи полягає у висвітленні питання організації та проведення Харківського показового суду над воєнними злочинцями. У дослідженні розглянуті склад суду та структурні частини судового розгляду: характеристика злочинної діяльності підсудних, спрямованої на масове знищення цивільного населення та військовополонених, судове слідство та вирок.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, об'єктивності, системності наукового аналізу та синтезу.

Новизна даної роботи полягає у тому, що в ній вперше в історичній літературі детально розглянуто питання організації та проведення у Харкові першого відкритого суду над нацистськими злочинцями – військовослужбовцями Вермахту й німецької поліції, а також їх пособником з числа колаборантів.

Спираючись на загальні домовленості, досягнуті між Великобританією, США та СРСР на Московській конференції та викладені у Декларації про відповідальність гітлерівців за скоєні звірства (далі – Московська декларація), радянський уряд, не чекаючи закінчення війни, прийняв рішення провести показовий суд над нацистськими воєнними злочинцями – військовослужбовцями гітлерівської Німеччини.

Важливу роль у підготовці першого показового суду над німцями відіграло ГУКР «Смерш». Були ретельно відібрані підсудні, у співпраці з місцевими органами Надзвичайної державної комісії зі встановлення і розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників та їхніх спільників і заподіяних ними збитків громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам СРСР (далі – НДК) ретельно зібрана та підготовлена доказова база, запропоноване місце і час проведення процесу [14, с. 316].

Окрім ГУКР «Смерш» до організації судового розгляду були залучені Прокуратура СРСР, Управління пропаганди і агітації ЦК ВКП(б). Персональна відповідальність за

проведення суду була покладена на керівників цих відомств – В.С. Абакумова, К.П. Горшеніна та Г.Ф. Александрова [15, с. 147].

У листопаді-грудні 1943 року у вищих ешелонах влади йшла напружена робота щодо підготовки судового розгляду – обговорювались та погоджувались всі деталі. Врешті-решт було вирішено провести суд у м. Харків і лише за епізодами, пов'язаними зі злочинною діяльністю нацистів на тимчасово окупованій території міста Харкова та Харківської області. Узгодження основних обвинувальних документів відбувалось під час судового засідання 15-18 грудня 1943 року. Така увага до даного процесу була зумовлена тим, що вперше до відповідальності за радянськими законами притягувались військовослужбовці Вермахту та німецької поліції. Остання правка до проекту вироку була внесена 18.12.1943 р. [14, с. 317].

За участь у масовому і звірячому винищенні радянських громадян до відповідальності притягувались військовослужбовці гітлерівської Німеччини – В. Лангхельд, Г. Ріц, Р. Рецлав та їх пособник, громадянин СРСР – М. Буланов [17, с. 22-23]. Судову справу про звірства німецько-фашистських загарбників у м. Харків і Харківській області розглядав Військовий трибунал 4-го Українського фронту у наступному складі: голова – генерал-майор юстиції А.М. М'ясликов, члени трибуналу – полковник юстиції М.О. Харчев та майор юстиції С.С. Запольський. Державним обвинувачем виступав полковник юстиції М.К. Дунаєв, секретарем суду – капітан юстиції М.М. Кандибін. За призначенням суду захисниками обвинувачених виступали відомі московські адвокати. Найдосвідченіший із них – М.В. Коммодов захищав В. Лангхельда та Г. Ріца, С.К. Казначеев – Р. Рецлава, М.П. Белов – М. Буланова [17, с. 3-4]. Для здійснення перекладу були задіяні кваліфіковані військові товмачі, співробітники ГУКР «Смерш», капітан Копилов і лейтенанти Стеснова та Іванова, які брали участь у допитах підсудних ще під час попереднього слідства на Луб'янці [9].

У судовому процесі взяли участь також провідні спеціалісти судової медицини. До комісії, яку очолив головний судмедексперт Наркомату охорони здоров'я СРСР, директор Науково-дослідного інституту судової медицини, В.І. Прозоровський, увійшли: професор кафедри судової медицини 2-го Московського медичного інституту В.М. Смольянінов, старший науковий співробітник Інституту судової медицини П.С. Семеновський, головний судмедексперт 2-го Українського фронту, майор медичної служби, М.П. Притворов, судмедексперт, майор медичної служби, Г.І. Городниченко та патолого-анатом, майор медичної служби, Д.О. Якуш [17, с. 3].

Для висвітлення процесу у пресі були запрошені відомі журналісти, письменники, пропагандисти. Центральні друковані видання представляли: О.М. Толстой – газету «Правда», І.Г. Еренбург та К.М. Симонов – газету «Красная звезда», Л.М. Леонов – від «Известия». Про Харківський суд писали українські та російські поети, письменники, публіцисти – Д.Й. Заславський, О.В. Кононенко, П.Й. Панч, М.Т. Рильський, Ю.К. Смолич, В.М. Сосюра, П.Г. Тичина тощо [19, с. 86-129].

Крім вітчизняних представників преси перебіг судового розгляду висвітлювали акредитовані в СРСР кореспонденти провідних зарубіжних агентств: Р. Паркер – від британської «The Times» та американської «The New York Times», Харш – від радіомовної компанії «Colombia», відомі кореспонденти Ж. Шампенуа (Франція), Е. Стівенс (США), представники британських газет «Daily Express» та «Sunday Express». Щоправда, іноземні кореспонденти змогли потрапити лише на останній день судового засідання та страту злочинців [25, с. 111].

На Харківському процесі проводились фото та кінозйомка. За матеріалами судового розгляду всесвітньо відомий кінорежисер І.П. Копалін створив документальний фільм «Суд іде», який переглянули в багатьох країнах світу [18].

Судовий процес проходив у приміщенні Харківського академічного театру опери та балету (нині там знаходиться Харківська обласна філармонія), яке попри воєнне лихоліття досить добре зберіглося. Потрапити до переповненої судової зали на ранкове або вечірне засідання можна було лише за спеціальною одноразовою перепусткою, яка мала відповідний

штамп. Склад глядачів постійно змінювався для того, щоб максимальна кількість харків'ян змогла відвідати судове засідання [21, с. 53; 25, с. 111].

У ході Харківського судового процесу було проведено опитування підсудних, свідків, заслухано висновки судово-медичної експертизи та встановлено наступні факти щодо обвинувачених та їх злочинної діяльності.

Вільгельм Лангхельд народився в 1891 р. у сім'ї чиновника в м. Франкфурт-на-Майні. Учасник Першої світової війни, у передвоєнний час працював чиновником міської управи в рідному місті. У 1933 р. вступив до націонал-соціалістичної партії Німеччини. З 1941 р. перебував на Східному фронті, служив в німецькій військовій контррозвідці, мав чин капітана. 31.01.1943 р. потрапив у радянський полон у м. Сталінград та був притягнутий до відповідальності ГУКР «Смерш» у зв'язку із розслідуванням злочинів нацистів проти радянських військовополонених у пересильному таборі «Дулаг-205», який знаходився біля с. Олексіївка під Сталінградом. В даному таборі В. Лангхельд виконував обов'язки абвер-офіцера. Він повідомив про те, що з чотирьох тисяч бранців три тисячі померли від голоду, катувань, були розстріляні. За його словами, подібні злочини мали місце в Дарниці під Києвом, Дергачах біля Харкова, у Полтаві і Розсоші, де підсудний проходив службу [16, с. 356-363].

Обвинувачений В. Лангхельд, який визнав свою участь в убивствах та знущаннях над військовополоненими та цивільним населенням. Він розповів, що в травні-червні 1942 року в Дергачах поблизу Харкова за сфальсифікованим ним звинуваченнями було розстріляно 20 бранців «за зв'язок з місцевими мешканцями». Подібна практика фабрикування фальшивих справ застосовувалась і до цивільного населення. Зокрема, він пригадав шістьох українських жінок, яких було безпідставно звинувачено у встановленні зв'язку між партизанами та військовополоненими. Це були жителі найближчих до Дергачів сіл, які шукали у таборі своїх родичів. У результаті «слідства» одна жінка померла від побоїв, її п'ятирічну дитину застрелив єфрейтор, якому набрид плач малечі. Інші 5 жінок були визнані слідством «винними» та страчені місцевою комендатурою [17, с. 23-25].

В. Лангхельд підтвердив, що діяв за прямими вказівками німецького уряду та військового командування, яке націлювало своїх підлеглих на знищення максимальної кількості «расово неповноцінних» радянських полонених. Підсудний розповів слідству про жахливі порядки, які панували в нацистських таборах, де поряд з військовополоненими утримувались цивільні особи. Полонених морили голодом, били палицями і шомполами, катували, цькували собаками, стріляли в них задля розваги, як це було в таборі в Полтаві. В. Лангхельд зізнався у розстрілі перед строем 10 радянських офіцерів у Дарницькому таборі восени 1941 року, що мало «запобігти втечам». Також він підтвердив, що під час допитів власноруч бив бранців палицею товщиною 4-5 см.

На допиті В. Лангхельд повідомив про застосування в Харкові, Полтаві, Києві і Смоленську «газвагенів» для масового знищення людей окисом вуглецю. Він детально описав автомобіль, який на власні очі бачив в травні 1942 року в м. Харків на вулиці Чернишевського, 76, де знаходився штаб СД. Тоді саме відбувалося завантаження в «душоубки» жінок, дітей, людей похилого віку [17, с. 28].

На думку підсудного на території м. Харків і Харківської області за час німецької окупації було знищено більше 30 тисяч людей, стільки ж, а може й більше, – в Києві, 15 тисяч – у Полтаві В. Лангхельд визнав свою провину і підтвердив особисту участь у вбивстві близько 100 осіб [17, с. 26]. На своє виправдання він заявив, що виконував накази керівництва, а у разі відмови їх виконання був би відданий до військово-польового суду. У своєму останньому слові підсудний підкреслив, що не один він такий, така – вся німецька армія [17, с. 87].

Інший підсудний, Ріц Ганс, народився в професорській родині у 1919 р. у м. Марієнверден. Він отримав вищу юридичну освіту в Кенігсберзькому університеті, займався музикою. В 1937 р. вступив до націонал-соціалістичної партії Німеччини. Через

хворобу шлунка був звільнений від служби в армії. З 1941 по 1943 рік працював юристом у м. Познань. У травні 1943 року потрапив під так звану тотальну мобілізацію і був відправлений на Східний фронт. Обіймав посаду заступника командира роти зондеркоманди 4-а айнзатцгрупи «С» поліції безпеки і СД, мав звання унтерштурмфюрер СС [17, с. 31, 36].

З 31 травня до 5 червня 1943 р. Г. Ріц знаходився на «стажуванні» у поліції безпеки і СД м. Харків, де його «колега» по катівському ремеслу лейтенант Якобе продемонстрував можливості «газгагену». Підсудний також пригадав, що чув від секретаря націонал-соціалістичної партії м. Варшава, Ріхтера про застосування «душоубок» для знищення місцевого населення, а також від інженера Деннель та чиновника Мейера – про убивства людей подібним чином в містах Ризі та Вітебську [11].

Г. Ріц зізнався, що 03.06.1943 р. брав участь у розстрілі 300 в'язнів поблизу селища Подвіркі, неподалік від Харкова. Під час проведення страти на пропозицію шефа харківського СД Ф. Кранебіттера підсудний продемонстрував свої «професійні» навички вбивці власноручно випустивши автоматну чергу у беззахисних бранців. Серед приречених була й жінка, яка безуспішно намагалася власним тілом захистити дитину від куль карателів [11].

Подальша злочинна діяльність Г. Ріца проходила у м. Таганрог. Його підрозділ був підпорядкований зондеркоманді СД і виконував каральні функції (розстріли, примусову евакуацію населення, перевезення та охорону арештованих). Підсудний з німецькою скрупульозністю, в подробицях, повідомив суд про масові розстріли цивільного населення в районі Таганрога. За його підрахунками тільки з 5 червня по 1 вересня 1943 року було розстріляно близько 2-3 тисяч людей. Він визнав, що за його особистим наказом було вбито 300 чоловік [17, с. 31-39].

Г. Ріц засвідчив, що застосування німецькими каральними органами тортур та катувань під час допитів арештованих носило систематичний характер і заохочувалось вищим командуванням. На його думку, відповідальність за організацію винищення мирного населення на окупованій території, порушення міжнародних норм та законів, в першу чергу, несе нацистське керівництво – А. Гітлер, Г. Гімлер, А. Розенберг [17, с. 36]. Використовуючи юридичні пізнання у якості пом'якшення своєї провини, Г. Ріц просив суд застосувати до нього старий принцип римського права – злочин під примусом [17, с. 88].

Рядовим виконавцем злочинної нацистської політики на місцях був Рецлав Рейнгард. Він народився в 1907 р. у м. Берлін у сім'ї службовця лікарняної страхової каси. Отримав середню освіту, до війни працював у редакції франкфуртської газети. З травня 1940 року призваний до армії, отримав спеціальність радиста в артилерійській частині, брав участь у поході проти Франції. Пізніше, через непризовний вік, був переведений до охоронного батальйону [17, с. 39-40].

Під час навчання в окремому батальйоні «Альтенбург» у 1941 р. Р. Рецлав прослухав лекції організовані керівництвом таємної польової поліції (ГФП) щодо неповноцінності народів СРСР, які у своїй більшості підлягали винищенню, а інші були приречені на позитивну рабську працю [17, с. 6].

Згодом підсудний проходив службу в 560-й групі німецької таємної поліції у званні старшого ефрейтора допоміжної поліції. 560-а група ГФП підпорядковувалась 6-й німецькій армії і дислокувалась у Житомирі, Іванкові, Переяславі, Лубнах, Полтаві, де залишила свій кривавий слід. Р. Рецлав повідомив приблизні цифри знищених людей (у Житомирі – 5-8 тисяч, Києві – 35 тисяч, Лубнах – 4 тисячі, Переяславі – 2 тисячі), а також підтвердив свою участь у масових розстрілах цивільного населення в м. Житомир [17, с. 45].

Перебуваючи на службі в німецькій таємній польовій поліції у м. Харків, під час ведення слідчих дій він застосовував тортури до арештованих, фальсифікував справи. Зокрема, ним була сфабрикована справа щодо осіб, які нібито займалися антинімецькою діяльністю. До списку були занесені 25 робітників Харківського тракторного заводу (далі –

ХТЗ) та Харківської міської електростанції, 15 з них згодом були розстріляні, а інші 10 – отруєні в «душогубках» [17, с. 46].

Р. Рецлав підтвердив застосування у Харкові «газвагенів» та детально описав їх. Протягом 1942 р. він особисто брав участь у завантаженні в «душогубки» 40 чоловік, розвантаженні та спаленні трупів в бараках ХТЗ. Перед учасниками суду постали моторошні картини масового знищення дітей, підлітків, жінок, людей похилого віку, яких стусанами, кийками, ударами прикладів заганяли для страти в «душогубки». Намагаючись знищити сліди злочинів, німці вивозили трупи отруєних людей на окраїни міста, розвантажували їх в порожніх будівлях, ровах, обливали бензином і спалювали [17, с. 43-44].

Виправдовуючи свої злочинні дії, Р. Рецлав посилався на виконання наказу командування. У випадку відмови їх виконати, за словами обвинуваченого, він міг зайняти місце своїх жертв [17, с. 89].

Особливу ненависть та зневагу у присутніх викликала постать їх співвітчизника, зрадника Батьківщини – Михайла Петровича Буланова, 1917 р. н., уродженця станції Джанібек Казахської РСР, росіянина за національністю, безпартійного. Військовослужбовець Червоної армії у вересні 1941 р. під Києвом потрапив у полон. Добровільно вступив на службу до німецьких каральних органів. З жовтня 1941 року по лютий 1943 року працював водієм Харківської зондеркоманди СД [10].

09.08.1943 р. слідчим Відділом контррозвідки «Смерш» Красногирського спецтабору № 174 у ході «фільтрації» був заарештований колишній старший сержант М. Буланов, який після звільнення м. Курськ намагався потрапити до лав Червоної армії. У ході розслідування була встановлена його служба в СД, де він виконував обов'язки водія зондеркоманди 4-а і брав участь у масових убивствах цивільного населення та військовополонених [6, с. 158].

Злочинна діяльність зондеркоманди, в якій служив обвинувачений, в основному зосереджувалась у м. Харкові. М. Буланов докладно розповів також про виїзні каральні операції зондеркоманди, зокрема, до станиці Нижне-Чирської Сталінградської області (нині Волгоградська область Російської Федерації). За свідченнями підсудного, 25-26 серпня 1942 р. він разом з водієм Л. Блохіним на двох машинах відвезли 60 дітей Нижне-Чирського дитячого будинку для розумово відсталих дітей віком від 6 до 12 років до місця розстрілу [10]. Згідно з протоколом допиту свідків із станиці Нижне-Чирської від 25.06.1943 р. ці трагічні події сталися 02.09.1942 р., розстріляно було 47 вихованців дитбудинку [3, с. 87-88].

У протоколі допиту від 26.11.1943 р. М. Буланов описав трагедію єврейського населення Харкова, яке іменувалась слідчими органами «мирними радянськими громадянами». За його словами, у листопаді 1941 р. (насправді це був грудень) все єврейське населення міста отримало наказ переселитись у бараки ХТЗ. На шляху слідування воно піддавалось пограбуванню та знущанням з боку німецьких солдатів та співробітників гестапо. Такий собі водій гестапо Циммерман відкрито відбирав у нещасних годинники, гроші, цінності. Інші німці розважались тим, що спрямовували автомобілі у натовп, щоб ті давили дітей, жінок, старих. Згодом, з жителів гето німці формували групи по 200-300 чоловік і розстрілювали їх у Дробицькому яру [10].

Разом з німцями М. Буланов брав участь у арештах та масових стратах цивільного населення. 18.12.1941 р. за наказом шефа гестапо були страчені пацієнти Харківської психоневрологічної лікарні. Розправа відбулася у яру неподалік від місця сучасного перетину вулиці Академіка Павлова та проспекту Ювілейного. Серед закопаних живцем було багато дітей і підлітків [10].

Підсудний надав вичерпні свідчення щодо застосування «газвагенів». Він повідомив, що перша «душогубка» з'явилася в Харкові у січні 1942 року. Вона являла собою 5-7 тонний критий автомобіль темно-сірого кольору, який вмщав 60-70 чоловік. «Газваген» був оснащений 6-ти циліндровим дизельним двигуном. Зсередини фургон «душогубки» був оббитий оцинкованим залізом, на підлозі лежала дерев'яна решітка, під якою проходила труба з отворами, з'єднана з вихлопною системою двигуна. У задній частині кузова були

розміщені двостулкові двері, які для герметизації були оснащені каучуковими прокладками. Під час роботи двигуна вихлопні гази надходили до фургона й труїли людей окисом вуглецю. На вантажному автомобілі М. Буланов возив поліцаїв, які розвантажували трупи отруєних у «душогубках» людей у бараки ХТЗ. Далі гестапівці вже самостійно обливали трупи і стіни бараків бензином і підпалювали. За підрахунками М. Буланова з січня 1942 року по червень 1943 року він здійснив більше 20 подібних рейсів [17, с. 50-51].

За свою катівську працю підсудний отримував щомісячну платню у розмірі 90 марок або 900 карбованців, солдатський пайок, а також речі страчених людей, які не знадобилися німцям. За «бездоганну службу» він отримав пальто для себе та дружини, два костюми і взуття [17, с. 52].

Допит свідків доповнив загальну картину економічного пограбуваннями нацистами окупованої території України, масового знищення цивільного населення та військовополонених, шляхом розстрілів, спалення живцем, отруєння окисом вуглецю.

Окружний комісар м. Мелітополь оберштурмбанфюрер Г. Хейніш у своїх свідченнях викрив систему економічного пограбування окупованих територій та масового знищення цивільного населення. За його словами з 01.09.1942 р. по 14.09.1943 р. у Мелітопольському окрузі було страчено 3-4 тисячі чоловік. Він підтвердив існування «газвагенів» та використання їх для знищення цивільного населення на окупованих територіях. Крім того, він повідомив про використання нацистами у концтаборі Аушвіц отруйних газів для масового знищення в'язнів [17, с. 53-59].

Рядовий саперної частини К. Кош засвідчив, що в травні 1943 року на власні очі бачив «душогубку» біля с. Стрітенка, що поблизу Волновахи [13].

Про нелюдські умови утримання військовополонених і цілеспрямоване масове знищення їх у таборах розповів фельдфебель Я. Гейнц, який був писарем при офіцерові Абверу «Дулаг-231». Свідок детально описав ситуацію, яка склалася у пересильному таборі «Дулаг-231», під час його перебування у м. Вязьма. На момент, коли Я. Гейнц туди прибув, у таборі знаходилось 25 тисяч військовополонених і цивільного населення. Під час етапування в'язнів з Вязьми до Смоленська з 15 тисяч в живих залишилось лише 2 тисячі чоловік. Всі інші загинули по дорозі від виснаження, голоду, хвороб, були розстріляні охороною. В'язнів, які залишились у Вязьмі, майже не годували, якщо не вважати за їжу ті пакетики з концентратами круп, які кидала у натовп охорона. Люди гинули тисячами від голоду, холоду, ран, інфекційних хвороб, непосильної праці, їх цькували собаками, в них стріляли задля розваги. Трупи померлих лежали у багнюці, їх не прибирали довгий час. Незабаром з 10 тисяч бранців Вяземського табору в живих залишилось 4 тисячі чоловік [9]. Подібні порядки панували і в інших місцях перебування «Дулаг-231», а також і в харківському Холодногірському таборі № 364. Свідок підтвердив, що за прямою вказівкою німецького командування табори для військовополонених та цивільного населення використовувались для знищення максимальної кількості в'язнів [9].

Свідок І.С. Бойко – водій і за сумісництвом перекладач карального загону СД, розповів про кривавий слід, який залишив їхній підрозділ на окупованій території. 16.11.1941 р. їхній загін прибув до Харкова, де взяв участь у переселенні єврейського населення до бараків ХТЗ. У червні 1942 р. гітлерівці розстріляли 80 хворих та 10 чоловік медпрацівників Вовчанської лікарні. З Вовчанська через Курськ карателі переїхали до Воронежа, де знищили біля 2 тисяч мирних жителів [17, с.66-69].

Про трагедію, що сталася у березні 1943 року в 1-му армійському сортувальному госпіталі 69-ї армії, який знаходився за адресою Трінклера, 5, детально розповіли його колишні працівники: професор Є.С. Катков, лікар Г.З. Джінчвеладзе, медсестра В.А. Сокольська та свідок М.О. Козлова. 13.03.1943 р. до госпіталю приїхав німецький офіцер, який наказав зібрати усіх поранених в одному корпусі. 14.03.1943 р. о 15.00 есесівці забили дошками вхідні двері 8-го корпусу евакогоспіталю і кинули туди запалювальні боєприпаси. Будівля зайнялася, люди горіли живцем. Тих, хто намагався вистрибувати через

вікна, німці розстрілювали. З 400 поранених, які перебували на лікуванні у госпіталі, медперсоналу дивом вдалося врятувати лише 50 чоловік. Протягом двох наступних днів есесівці продовжували розстріли. Вони буквально полювали на безпомічних людей, які намагались сховатись в підвалах, підсобних приміщеннях госпіталю. Не вдалося врятуватись і тим, кого медики напередодні екзекуції перевели до приміщень Харківського медінституту. Апогеєм «вишуканої дикості» стало розп'яття ще живого червоноармійця на воротах сараю медінституту [17, с. 69-71].

Щодо загальної кількості загиблих у 1-му евакогоспіталі існують певні розбіжності. В Обвинувальному висновку у справі про звірства німецько-фашистських загарбників у м. Харків і Харківській області (далі – Обвинувальний висновок) було вказано 800 спалених і розстріляних поранених бійців і офіцерів [17, с. 19]. У акті Харківської обласної комісії з обліку та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх спільників від 07.09.1943 р. мова йде про більше ніж 400 розстріляних та близько 300 спалених живцем поранених військовослужбовців Червоної армії [22, с. 166]. За підрахунками лікаря Г.З. Джінчвеладзе всього загинуло 600-650 чоловік [2, с. 30].

За показами свідків О.П. Беспалова та Д.В. Даниленко у 1942-1943 роках у Лісопарку в районі Сокольників німці проводили масові розстріли людей, серед яких були діти, жінки, люди похилого віку [17, с. 71-72].

Про трагічну долю харківських євреїв розповів суду Д.О. Серіков. 15-16 грудня 1941 року всі євреї міста рушили до бараків Верстатобудівного та Тракторного заводів. За невиконання наказу загрожував розстріл. Через комендантську годину переселенці, більшість з яких становили діти, жінки, люди похилого віку, не встигли добратись до місця призначення. Вони були змушені заночувати просто на вулиці в лютий мороз. Багатьом із них не вдалося дожити до ранку [17, с. 72].

Селянка А.З. Осмачко із сином Володимиром та 11 односельцями стали очевидцями масових страт, які проводили нацисти в Дробицькому яру. Щоб не залишати свідків своїх злочинів, карателі розстріляли і їх. Лише дивом А.З. Осмачко вдалося вижити. Під час страти вона втратила свідомість і впала до ями з трупами. Вночі жінка вибралася з рову і дісталася дому [20, с. 281].

Харків'янка У.М. Подкопай, яка проживала по вул. Рибній (нині – Коперативна), 8, поблизу гаража гестапо, засвідчила, що в дворі гаража бачила «душоугубку», з якої через несправність вивантажували трупи людей [17, с. 72].

Головний лікар М.І. Головка та свідок Гайдамак розповіли про розстріл хворих Стрілчанської психіатричної лікарні. 21.11.1943 р. до закладу прибули три німецькі офіцери: капітан і 2 лейтенанти та почали вимагати від медперсоналу отруїти пацієнтів. Отримавши відмову, протягом двох днів картелі виводили хворих групами по 10 чоловік у садок і з засідки розстрілювали людей. Таким чином було знищено 435 пацієнтів лікарні [17, с. 73-75; 4, с. 9-15].

У місцях масових поховань людей судово-медичної експертиза здійснила ексгумацію 1047 трупів (19 дітей та підлітків, 429 жінок та 599 чоловік віком від 2-х до 70-ти років) із 13 ям-могил. Дослідження були проведені на території 1-го евакогоспіталю, в лісопарковій зоні «Сокольники», в с. Подвірки, в Дробицькому яру, в с. Стрілеча, бараках ХТЗ. За одягом та особистими речами покійних було встановлено, що вони належали цивільному населенню та військовослужбовцям Червоної армії. Крім того, часто зустрічалися трупи повністю або частково роздягнені, що свідчило про те, що перед стратою жертв роздягали, забирали у них одяг і взуття. Судмедексперти зазначили, що спалені у бараках ХТЗ та інших місцях Харкова залишки трупів мали специфічне рожеве забарвлення та не містили механічних пошкоджень, що підтверджувало факт отруєння людей окисом вуглецю.

Судово-медична експертиза підсумувала, що цифра 30 тисяч, названа деякими підсудними та свідками, є дуже приблизною кількістю знищеного нацистами на території м. Харків та його околицях люду. Убивства вчинялись різними способами: шляхом отруєння

окисом вуглецю, пострілами з вогнепальної зброї, нанесенням смертельних ран тупими важкими предметами. Особливо жорстоке знищення тяжкопоранених червоноармійців в евакогоспіталі було пов'язане з їх спаленням, поєднане з розстрілами. Щоб приховати сліди своїх злочинів, у першу чергу отруєних у «душогубках», нацисти спалювали трупи в бараках ХТЗ. Таким чином, судово-медична експертиза підтвердила систематичне масове, планово організоване знищення цивільного населення та військовополонених [17, с. 75-79].

На судовому засіданні Військового трибуналу 4-го Українського фронту була названа загальна кількість убитих, повішених, заживо спалених, отруєних окисом вуглецю людей під час тимчасової окупації нацистами м. Харків і Харківської області. Вона склала більше 30 тисяч чоловік, близько 20 тисяч з них були розстріляні у Дробицькому яру [17, с. 92].

Враховуючи свідчення підсудних і свідків, а також спираючись на результати судово-медичної експертизи, державний обвинувач М.К. Дунаєв прийшов до висновку, що злочини, скоєні нацистами, це не випадкові факти звірств окремих німців, а спланована програма винищення населення СРСР. Були названі головні «натхненники» та винуватці масових убивств – А. Гітлер, Г. Герінг, Й. Гебельс, Г. Гімлер [17, с. 80]. Судом була доведена участь солдатів і офіцерів німецької армії, а також каральних органів у масових убивствах цивільного населення та військовополонених. Зокрема, 1-ї танкової дивізії СС «Лейбштандарт Адольф Гітлер» під командуванням обергрупенфюрера військ СС Й. Дітріха; 3-ї танкової дивізії СС «Мертва голова», якою командував групенфюрер військ СС М. Зімон; Харківського загону СД очолюваного штурмбанфюрером Ф. Кранебіттером; групи німецької таємної польової поліції м. Харків (комісар поліції Кархан) [17, с. 81].

Необхідно зазначити, що у заключній промові державного обвинувача та у Вирокові Військового трибуналу [17, с. 81, 92] з переліку винуватців вчинення звірств на Харківщині зникли деякі підрозділи і особи, провина яких, відповідно до Обвинувального висновку, вважалася доведеною попереднім слідством. Це – 560-а група ГФП при штабі 6-ї німецької армії під керівництвом комісара поліції Меріца, а також заступник начальника групи німецької таємної польової поліції м. Харків секретар поліції Вульф [17, с. 20].

Оскільки війна з боку нацистської Німеччини, наголосив М.К. Дунаєв, носить характер широко організованого воєнного розбою, кримінальна відповідальність за вчинені злочинства лежить не тільки на німецькому уряді та Верховному командуванні гітлерівської Німеччини, а й на безпосередніх виконавцях злочинів. Накази вищого командування не звільняють їх від кримінальної відповідальності. Посилаючись на Московську декларацію, прокурор дійшов висновку, що підсудні громадяни Німеччини – В. Лангхельд, Г. Ріц, Р. Рецлав підлягають дії радянських законів як кримінальні злочинці. Всі вони, як і зрадник Батьківщини М. Буланов, винні в злочинах, передбачених частиною 1-ю Указу від 19.04.1943 р., і мають бути засуджені до смертної кари через повішення [17, с. 83-86].

В останньому слові підсудні одноголосно заявили, що діяли не з власної волі, а за наказом вищого німецького військового командування і уряду. Вони твердили, що зазнали агресивної ідеологічної обробки з боку нацистських лідерів і виховувались в дусі расової теорії переваги німецької раси над іншими «неповноцінними народами» [17, с. 87-90].

Адвокати підсудних М.В. Коммодов, С.К. Казначеев та М.П. Белов лише формально намагалися пом'якшити вирок і зберегти життя своїм підзахисним. Застосовуючи загальну юридичну практику, вони просили суд взяти до увагу той факт, що злочини були скоєні з примусу вищого командування, врахувати каяття підсудних та їх вік [17, с. 86-87].

Суд повністю визнав провину підсудних. Керуючись ст. 296 КПК УРСР і Указом від 19.04.1943 р. Військовий трибунал засудив В. Лангхельда., Г. Ріца, Р. Рецлава та М. Буланова до повішення. Вирок був остаточний і оскарженню не підлягав.

19.12.1943 р. об 11.00 підсудні були повішені на Благовіщенському ринку у присутності 40 тисяч чоловік. Місце було обрано не випадково. Саме на цій центральній торговій площі Харкова під час окупації нацисти проводили публічні страти.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Під час судового слідства шляхом допиту підсудних, свідків, проведення судово-медичної експертизи Військовим трибуналом 4-го Українського фронту були встановлені факти масового знищення цивільного населення та військовополонених на території міста Харкова і Харківської області під час тимчасової окупації. З усією переконливістю було доведено, що дані злочини це не поодинокі випадки звірств окремих німців чи підрозділів, а цілеспрямована політика гітлерівської Німеччини, спрямована на повне або часткове знищення цілих народів та окремих етнічних груп. Притягненню до кримінальної відповідальності за скоєні злочини, на думку суду, підлягали не тільки німецький уряд та Верховне командування гітлерівської Німеччини, а й безпосередні виконавці злочинів. У своїх діях Харківський трибунал спирався на Московську декларацію, зокрема у тій частині, де мова йшла про повернення злочинців на місця вчинення злочинств та покарання їх за законами тих країн, на чийй території вони були скоєні. До відповідальності були притягнуті військовослужбовці Вермахту та німецької поліції – В. Лангхельд, Г. Ріц, Р. Рейнгард, а також пособник – М. Буланов. Підсудні повністю визнали свою провину і були засуджені у відповідності до радянських законів – Указу від 19.04.1943 р.

Вирок Харківського трибуналу на практиці реалізував тезу, яка стала нарижним каменем міжнародного кримінального права: «Злочин скоєний за наказом вищого командування, не звільняє виконавця від кримінальної відповідальності».

Очевидно, що Харківський суд – це типовий добре підготований радянський показовий процес. Проте на відміну від вигаданих звинувачень, які були характерні для судів над «ворогами народу», даний судовий розгляд базувався на реальних фактах масового убивства нацистами цивільного населення та військовополонених. Як зазначив Е. Стівенс, під час проведення харківського суду всі юридичні тонкощі були дотримані, підсудні мали можливість вільно висловлюватись, кожне слово, «аж до коми», було перекладене німецькою мовою [25, с. 112]. Американські кореспонденти були абсолютно переконані у законності висунутих звинувачень та справедливості винесеного вироку [24].

Харківський судовий процес став юридичним прецедентом покарання нацистських воєнних злочинців – громадян Німеччини, заклав підвалини міжнародного кримінального права та надав прискорення у прийнятті рішення щодо проведення суду над головними воєнними злочинцями гітлерівської Німеччини. Матеріали Харківського трибуналу під номером СРСР-32 були використані на Нюрнберзькому процесі у якості доказу злочинної діяльності німецького уряду [8, с. 86-87].

Література

1. Бирштейн В.Я. СМЕРШ смертельное оружие Сталина / Послеслов. Б.В. Соколова; авториз. пер. с англ. С.С. Гитмана. Москва: АИРО-XXI, 2018. 832 с.
2. Вустами спогадів і пам'яті. Вища медична школа Харківщини в роки Другої світової війни: мемуари та публіцистика. 2-ге вид. випр. й доп. / За заг. ред. В.М. Лісового та Ж.М. Перцевої. Харків: ХНМУ, 2015. 184 с.
3. Документы обвиняют: сборник документов о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. Выпуск 2. Москва: Государственное издательство политической литературы, 1945. 392 с.
4. Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині (Збірник документів). Київ-Харків: Українське державне видавництво, 1944. 56 с.
5. Звягинцев А.Г. Нюрнбергский процесс. Без грифа «Совершенно секретно». Москва: Астрель: АСТ, 2010. 800 с.
6. Епифанов А.Е. Ответственность за военные преступления, совершенные на территории СССР в период Великой Отечественной войны : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01 / Академия управления МВД России. Москва, 2001. 445 с.
7. Лебедева Н.С. Подготовка Нюрнбергского процесса. Москва: Наука, 1975. 239 с.

8. Нюрнбергский процесс: Сборник материалов: В 8 т. Москва: Юрид. лит., 1991. Т5. 672 с.
9. Протокол допроса военнопленного Г. Янчи о службе в лагере для военнопленных Дулаг-231. 29 ноября 1943 г. URL: <http://victims.rusarchives.ru/protokol-doprosa-voennoplennogo-g-yanchi-o-sluzhbe-v-lagere-dlya-voennoplennykh-dulag-231> (дата звернення 12.12.2020).
10. Протокол допроса обвиняемого Буланова Михаила Петровича, бывшего сотрудника гестапо, шофера зондеркоманды СД СК-4А, о злодеяниях немецко-фашистских войск на оккупированной территории СССР. 14 ноября 1943 г URL: <http://victims.rusarchives.ru/19-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-bulanova-mikhaila-petrovicha> (дата звернення: 14.02.2021).
11. Протокол допроса обвиняемого Рица Ганса, бывшего унтерштурмфюрера СС, заместителя командира роты СС в г. Таганроге Ростовской области о злодеяниях немецко-фашистской армии на оккупированных территориях СССР. 28 ноября 1943 г. URL: <http://victims.rusarchives.ru/index.php/28-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-rica-gansa> (дата звернення: 14.02.2021).
12. Протокол допроса обвиняемого Рица Ганса, бывшего унтерштурмфюрера СС, заместителя командира роты СС в г. Таганроге Ростовской области о карательной деятельности в оккупированном городе. 26 ноября 1943 г. URL: <http://victims.rusarchives.ru/index.php/26-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-rica-gansa> (дата звернення 12.12.2020).
13. Протокол допроса свидетеля военнопленного К. Коша об использовании «газовых автомобилей» для уничтожения советских граждан. 27 ноября 1943 г. URL: <http://victims.rusarchives.ru/protokol-doprosa-svidetelya-karla-kosha-voennosluzhashego-79-yprekhotnoy-divizii-vermakhta> (дата звернення: 14.02.2021).
14. «Смерш»: Исторические очерки и архивные документы. Москва: Издательство Главархив Москвы; ОАО «Московские учебники и Картолитография», 2003. 343 с.
15. СССР и Нюрнбергский процесс. Неизвестные и малоизвестные страницы истории: Сб. документов / Науч. редактор и составитель Н.С. Лебедева. Москва: МФД, 2012. 624 с.
16. Сталинградская эпопея: Материалы НКВД СССР и военной цензуры из Центрального архива ФСБ РФ. Москва: «Звонница МГ», 2000. 496 с.
17. Судебный процесс по делу о зверствах немецко-фашистских захватчиков и их пособников на территории гор. Харькова и Харьковской области в период их временной оккупации. Москва: ОГИЗ – Госполитиздат, 1943. 96 с.
18. Суд идет. Харьковский процесс 1943. URL: <https://www.youtube.com/watch?reload=9&v=HsDlM65ZlVo> (дата звернення: 29.11.2020).
19. Судовий процес про звірства німецько-фашистських загарбників на території м. Харкова і Харківської області в період їх тимчасової окупації. Київ-Харків: Українське державне видавництво, 1944. 132 с.
20. Толстой А.М. Военная публицистика / Сост. и автор примечаний И.В. Кузнецов. Москва: Воениздат, 1984. 318 с.
21. Харьков, 1943-й. Освобожденный навсегда! Сборник документов и материалов / Рук. проекта А. Подопригора. Ред.-сост. В. Вохмянин Харьков: Издательский Дом Райдер, 2008. 84 с.
22. Харьковщина в годы Великой Отечественной войны (июнь 1941-1943). Сборник документов и материалов. Харьков: Изд-во «Прапор», 1975. 428 с.
23. Bazyler Michael J., Kellyanne R. Gold The Judicialization of International Atrocity Crimes: The Kharkov Trial of 1943. // San Diego International Law Journal. 2012. № 77. S. 77-138 . URL: <https://digital.sandiego.edu/ilj/vol14/iss1/4/> (дата звернення: 03.08.2020).
24. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East, Volume III, Document 703. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d703> (дата звернення: 12.09.2020).

25. Stevens E. Russia is no riddle. New York: Greenberg, 1945. 305 с. URL: [https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.\\$b674901&view=1up&seq=1](https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.$b674901&view=1up&seq=1) (дата звернення: 14.02.2021).

References

1. Birshitejn V.YA. SMERSH smertel'noe oruzhie Stalina [SMERSH Stalin's Deadly Weapon] (in Russian) / Posleslov. B.V. Sokolova; avtoriz. per. s angl. S.S. Gitmana. Moskva: AIRO-KHKHI, 2018. 832 s.
2. Vustamy` spogadiv i pam'yati. Vy`shha medy`chna shkola Xarkivshhy`ny` v roky` Drugoyi svitovoyi vijny`: memuary` ta publicity`sty`ka [Through the Lips of Reminiscences and Memory. Higher Medical School of Kharkiv Region during the World War II: memoirs and journalism] (in Ukrainian). 2-ge vy`d. vy`pr. j dop. / Za zag. red. V.M. Lisovogo ta Zh.M. Percevoyi. Xarkiv: XNMU, 2015. 184 s.
3. Dokumenty obvinyayut: sbornik dokumentov o chudovishchnykh prestupleniyakh nemecko-fashistskikh zakhvatchikov na sovetsoj territorii [The Documents Are Accused: A Collection of Documents about the Monstrous Crimes of the German Fascist Invaders in Soviet Territory] (in Russian). Vypusk 2. Moskva: Gosudarstvennoe izdatel'stvo politicheskoy literatury, 1945. 392 s.
4. Zvirstva i zlochy`ny` nimecz`ko-fashy`sts`ky`x zagarbny`kiv na Xarkivshhy`ni (Zbirny`k dokumentiv) [Atrocities and Crimes of the German Fascist Invaders in Kharkiv Region (Collection of documents)] (in Ukrainian). Ky`yiv-Xarkiv: Ukrayins`ke derzhavne vy`davny`cztvo, 1944. 56 s.
5. Zvyagincev A.G. Nyurnbergskij process. Bez grifa «Sovershenno sekretno» [Nuremberg Trials. Unclassified] (in Russian). Moskva: Astrel': AST, 2010. 800 s.
6. Epifanov A.E. Otvetstvennost' za voennye prestupleniya, sovershennye na territorii SSSR v period Velikoj Otechestvennoj vojny [Responsibility for War Crimes Committed in the Territory of the USSR during the Great Patriotic War] (in Russian): dis. ... d-ra jurid. nauk : 12.00.01 / Akademiya upravleniya MVD Rossii. Moskva, 2001. 445 s.
7. Lebedeva N.S. Podgotovka Nyurnbergskogo processa [Preparation of the Nuremberg Trials] (in Russian). Moskva: Nauka, 1975. 239 s.
8. Nyurnbergskij process: Sbornik materialov: V 8 t [Nuremberg Trials: Collection of materials: In 8 vol.] (in Russian). Moskva: Yurid. lit., 1991. T5. 672 s.
9. Protokol doprosa voennoplennogo G. Yanchi o sluzhbe v lagere dlya voennoplennykh Dulag-231. 29 noyabrya 1943 g. [Interrogation Report of the Prisoner of War G. Yanchi about Service in the Camp for Prisoners of War Dulag-231. November 29, 1943] (in Russian). URL: <http://victims.rusarchives.ru/protokol-doprosa-voennoplennogo-g-yanchi-o-sluzhbe-v-lagere-dlya-voennoplennykh-dulag-231> (data zvernennya 12.12.2020).
10. Protokol doprosa obvinyaemogo Bulanova Mikhaila Petrovicha, byvshego sotrudnika gestapo, shofera zonderkomandy SD SK-4A, o zlodzeyaniyakh nemecko-fashistskikh vojsk na okkupirovannoj territorii SSSR. 14 noyabrya 1943 g. [Interrogation Report of the Accused Mikhail Petrovich Bulanov, a Former Employee of the Gestapo, Driver of the SD SK-4A Sonderkommando, about the Atrocities of the German Fascist Troops in the Occupied Territory of the USSR. November 14, 1943.] (in Russian). URL: <http://victims.rusarchives.ru/19-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-bulanova-mikhaila-petrovicha> (data zvernennya: 14.02.2021).
11. Protokol doprosa obvinyaemogo Rica Gansa, byvshego untershturmfyurera SS, zamestitelya komandira roty SS v g. Taganroge Rostovskoj oblasti o zlodzeyaniyakh nemecko-fashistskoj armii na okkupirovannykh territoriyakh SSSR. 28 noyabrya 1943 g. [Interrogation Report of the Accused Hans Ritz, Former SS Untersturmführer, Deputy Commander of the SS Company in Taganrog, Rostov Region, about the Atrocities of the German Fascist Troops in the Occupied Territory of the USSR. November 28, 1943] (in Russian). URL: <http://victims.rusarchives.ru/index.php/28-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-rica-gansa> (data zvernennya: 14.02.2021).
12. Protokol doprosa obvinyaemogo Rica Gansa, byvshego untershturmfyurera SS, zamestitelya komandira roty SS v g. Taganroge Rostovskoj oblasti o karatel'noj deyatel'nosti v okkupirovannom

- gorode. 26 noyabrya 1943 g. [Interrogation Report of the Accused Hans Ritz, Former SS Untersturmführer, Deputy Commander of the SS Company in Taganrog, Rostov Region, about punitive activities in the occupied city. November 26, 1943] (in Russian). URL: <http://victims.rusarchives.ru/index.php/26-11-1943-protokol-doprosa-obvinyaemogo-rica-gansa> (data zvernennya 12.12.2020).
13. Protokol doprosa svidetelya voennoplenного K. Kosha ob ispol'zovanii «gazovykh avtomobileJ» dlya unichtozheniya sovetских grazhdan. 27 noyabrya 1943 g. [Interrogation Report of the Prisoner of Witness, War K. Kosh, about the Use of «Gaswagens» for the Destruction of Soviet Citizens. November 27, 1943] (in Russian). URL: <http://victims.rusarchives.ru/protokol-doprosa-svidetelya-karla-kosha-voennosluzhashego-79-y-pekhotnoy-divizii-vermakhta> (data zvernennya: 14.02.2021).
14. «Smersh»: Istoricheskie ocherki i arkhivnye dokumenty [«SMERSH»: Historical Sketches and Archival Documents] (in Russian). Moskva: Izdatel'stvo Glavarkhiv Moskvy; OAO «Moskovskie uchebniki i KartolitografiYA», 2003. 343 s.
15. SSSR i Nyurnbergskij process. Neizvestnye i maloizvestnye stranicy istorii: Sb. Dokumentov [USSR and the Nuremberg Trials. Unknown and Little-Known Pages of History: Collection of documents] (in Russian). / Nauch. redaktor i sostavitel' N.S. Lebedeva. Moskva: MFD, 2012. 624 s.
16. Stalingradskaya ehpopeya: Materialy NKVD SSSR i voennoj cenzury iz Central'nogo arkhiva FSB RF [The Stalingrad Epic: Materials of the NKVD of the USSR and Military Censorship from the Central Archives of the FSB of the Russian Federation.] (in Russian). Moskva: «Zvonitsa MG», 2000. 496 s.
17. Sudebnyj process po delu o zverstvakh nemecko-fashistskikh zakhvatchikov i ikh posobnikov na territorii gor. Khar'kova i Khar'kovskoj oblasti v period ikh vremennoj okkupacii [The Trial in the Case of the Atrocities of the German Fascist Invaders and Their Accomplices in the Territory of Kharkiv and Kharkiv Region during Their Temporary Occupation.] (in Russian). Moskva: OGIZ – Gospolitizdat, 1943. 96 s.
18. Sud idet. Khar'kovskij process 1943 [Court is Now in Session. Kharkiv Trial 1943] (in Russian). URL: <https://www.youtube.com/watch?reload=9&v=HsDIM65ZIVo> (data zvernennya: 29.11.2020).
19. Sudovyj proces pro zvirstva nimecz'ko-fashy'sts'ky'x zagarbny'kiv na tery'toriyi m. Xarkova i Xarkivs'koyi oblasti v period yix ty'mchasovoyi okupaciyi [The Trial of the Atrocities of the Nazi Invaders in the Territory of Kharkiv and Kharkiv Region during Their Temporary Occupation] (in Ukrainian). Ky'yiv-Xarkiv: Ukrayins'ke derzhavne vy'davny'cztvo, 1944. 132 s.
20. Tolstoj A.M. Voennaya publicistika [Military journalism] (in Russian) / Sost. i avtor primetanj I.V. Kuznecov. Moskva: Voenizdat, 1984. 318 s.
21. Khar'kov, 1943-j. Osvobozhdennyj navsegda! Sbornik dokumentov i materialov [Kharkiv, 1943. Freed forever! Collection of Documents and Materials] (in Russian). / Ruk. proekta A. Podoprigora. Red.-sost. V. Vokhmyanin Khar'kov: Izatel'skij Dom Rajder, 2008. 84 s.
22. Khar'kovshchina v gody Velikoj Otechestvennoj vojny (iyun' 1941-1943). Sbornik dokumentov i materialov [Kharkivshchina during the Great Patriotic War (June 1941-1943). Collection of Documents and Materials] (in Russian). Khar'kov: Izd-vo «PrapoR», 1975. 428 s.
23. Bazyler Michael J., Kellyanne R. Gold The Judicialization of International Atrocity Crimes: The Kharkov Trial of 1943. // San Diego International Law Journal. 2012. № 77. S. 77-138. URL: <https://digital.sandiego.edu/ilj/vol14/iss1/4/> (дата звернення: 03.08.2020).
24. Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1943, The British Commonwealth, Eastern Europe, The Far East, Volume III, Document 703. URL: <https://history.state.gov/historicaldocuments/frus1943v03/d703> (дата звернення: 12.09.2020).
25. Stevens E. Russia is no riddle. New York: Greenberg, 1945. 305 с. URL: [https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.\\$b674901&view=1up&seq=1](https://babel.hathitrust.org/cgi/pt?id=uc1.$b674901&view=1up&seq=1) (дата звернення: 14.02.2021).